

Моника ГЪЛЪБОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
България

РЕФЛЕКСИИ НА ХРОНОТОПА ВЪРХУ ЕЗИКОВИТЕ ДЕВИАЦИИ В ПРОЗАТА НА АДАМ БОДОР

Monika GALABOVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”,
Bulgaria

REFLECTIONS OF THE CHRONOTOPE ON THE LANGUAGE DEVIATIONS IN ADAM BODOR'S PROSE

Настоящото изследване, изхождайки от теориите на М. Бахтин относно хронотопа в романа и фукоянската концепция за хетеротопията, прави опит да обоснове езиковите реализации при Бодор, пряко отражение на липсата на памет и идентичност у неговите протагонисти, като следствие от наложената им изолация.

This study, based on M. Bakhtin's theory on the chronotope in the novel and the Fukoyan concept of heterotopia, attempts to motivate the linguistic realizations in Bodor's books, a direct reflection of the lack of memory and identity of his protagonists, as a consequence of their isolation.

Ключови думи: *хронотоп, хетеротопии, знание, език, памет, идентичност.*

Keywords: *chronotope, heterotopias, knowledge, language, memory, identity.*

За нуждите на настоящото изследване е важно да формулираме разяснение около понятието хронотоп, уточнявайки ролята му в литературните текстове. Впоследствие ще търсим езикови реализации, от своя страна потвърждаващи съществуването на някаква взаимообусловима закономерност между категорията времепространство и влиянието ѝ върху литературното произведение.

Изходна точка в разсъжденията ни ще бъде изследването на Михаил Бахтин: „Формите на времето и хронотопа в романа“. В студията на Бахтин времето е водещо¹. Това довежда до нуждата да отдадем нужното и на пространството, също толкова значима категория, която не се изчерпва единствено

¹ „...в литературата водещо начало в хронотопа е времето.“, вж. Бахтин, 1983, с. 272.

със съпътстващия я анализ на времето. За тази наша конкретна цел към настоящото изложение ще привлечем и идеите на Мишел Фуко относно хетеротопиите, разгледани в контекста на Бахтиновия хронотоп и на Бодоровата фикционалност. Ще продължим изследването с кратък акцент върху теориите на Ернст Касирер във „Философия на символичните форми“, за да достигнем и до основните изводи на настоящия текст върху езиковите реализации при Бодор, пряко отражение на липсата на памет и идентичност.

В своите „Очерци по историческа поетика“ руският философ М. Бахтин формулира следната дефиниция на понятието хронотоп: „В литературно-художествения хронотоп белезите на пространството и времето се сливат в едно осмислено конкретно цяло. Времето тук се съгъства, уплътнява се, става художествено зримо; а пространството се интензифицира, включва се в движението на времето, на сюжета, на историята. Белезите на времето се разкриват в пространството и пространството се осмисля и измерва чрез времето“ (Бахтин 1983: 272).

Той разглежда три типа хронотоп в античния роман, разгръщайки вариациите им и в последвалия европейски роман. За целите на нашето изследване ще се съсредоточим върху разсъжденията му за *авантюрното време* в гръцкия роман (Бахтин 1983: 273 – 299). На преден план ще изведем основните характеристики на това време, които са проследими и в романите на Адам Бодор. Бахтин заключава, че не е необходимо наличието на всички тези характерни проявления на авантюрното време в дадено литературно произведение. Достатъчно е част от тях да могат да се съотнесат към него, за да можем да говорим за *хронотоп на авантюрното време*. Авантюрното време, за разлика от биографичното, е поместено в един исторически необозрим отрязък от време, то се разиграва между две точки, „съществени събития в живота на героите“ (Бахтин 1983: 276), които са биографично натоварени, но действието на романа не се гради върху тях, а върху случващото се между тях, което в крайна сметка не оставя никакъв отпечатък върху чувствата, мотивите или нравствеността на героите. Този времеви отрязък Бахтин определя като „пропаст“ и заради факта, че времето само по себе си не е подложено на някакво хронологически обосновано измерване, не се отбелязва възрастта на протагонистите, „това са просто дни, нощи, часове, мигновения, измерени технически само в границите на всяка отделна авантюра... неопределено време...“ (Бахтин 1983: 277). В първия роман от условно приетите за трилогия романи на А. Бодор виждаме подобен тип протичане на времето. В първа глава на „Районът Синистра“ главният герой Андрей пристига ненадейно в Добрин, откъдето също толкова ненадейно (но не непланирано) си заминава, без да реализира главната цел на своя престой в зоната. Читателят не разполага с конкретизация относно времето, което Андрей прекарва в Синистра, знае се, че са години, но не се знае колко, не се знае датата на пристигане, нито тази на заминаване. Времето му на територията на района е интензивно. Андрей, макар и по устав, извърш-

ва деяния, които в чисто морален аспект, са грешни, но тъкмо това, че не ги осъжда или коментира от призмата на собствената си нравственост, е показателно за липсата на отпечатък върху него за времето прекарано в района. Също толкова красноречива е и случката, съпровождаща заминаването му. Подготвя се за бягството с любимата Елвира Спиридон, която изоставя с учудваща лекота при същинското заминаване, така Елвира бива изключена от два биографически значими за героя мига, именно защото тя принадлежи на авантюрното време помежду им. Време-пропаст, и не случайно дори след завръщането му в района Андрей отбелязва: „Друго нищо не се беше променило в прохода Баба Ротунда.“ (Бодор 2000: 147). По идентичен начин можем да разглеждаме и събитийността в „Посещението на архиепископа“. Фигурата на Габриел Вентуза, идването му в Богдански Долина с определено поръчение, да се сдобие с останките на отдавна умрелия си баща, бележи началната точка на биографичното време, крайната се изразява в заминаването му, без да е осъществил задачата, за която е бил изпратен в района, без парите, с които се е сдобил тук и без да осъществи първоначалното си намерение да отведе със себе си Наталия Видра, съответно той си тръгва с празни ръце, сякаш не е пребивавал там.

Бахтин изтъква и друга характерна особеност на авантюрното време, която се изразява в „нахлуването на *чистата случайност* с нейната специфична логика“ (Бахтин 1983: 279), изразена чрез честата употреба на наречия от типа „изведнъж“, „тъкмо когато“ („тогава“) или „случайно“, които са изпъстрили текста и на трите романа на Бодор. Случаят е силата, която управлява събитията в авантюрното време, той лишава героите от инициативност, така че с „хората в това време всичко само се случва.“ (Бахтин 1983: 282) Това се изразява и в крайната ограниченост на степента на определеност в този свят (Бахтин 1983: 288). Събитията, подчинени на случая, бидейки лишени от конкретизация, се оказват и лишени от логическа закономерност, което от една страна спомага за все по-наложителното им ситуиране в предела на абсурда, а от друга ги изолира едно от друго. А. Бодор често пъти е спряган за брилянтен новелист, което подлага способността му за създаване на кохерентен текст във формата на роман, под въпрос. Книгите му „Районът Синистра“ и „Птиците на Верховина“ не изключват и възможността за самостоятелно четене на главите в тях като отделни разкази. Хронотопът оказва влияние върху структурната организираност на произведението, а това е видно и в сюжетната му реализация. Споменавам това, тъй като го намирам за особено показателно във връзка с темата за изолираността. В романите му се забелязва една изолираност на събитията едно от друго, на самото събитие и участниците в него, които в повечето случаи са просто пасивни вършители на действие², без отношение към случващото се, и най-накрая на самите герои и заобикалящия ги свят, който

² Бахтин разглежда образа на човека в авантюрното време, в абстрактния свят пропаст на чистата случайност и заключава, че „в такова време човек може да бъде единствено абсолютно пасивен и абсолютно непроменящ се. Тук... всичко само се

им остава съвършено чужд, независимо от продължителността им на пребиваване в него. Тази своеобразна отделеност рефлектира и върху чувството им за принадлежност към социалния колектив, както и върху неспособността им да конструират общност.

Тук е важно да направим следното уточнение. Романите на Бодор не са изградени изцяло в авантюрно време от гръцки тип, а откриваме и елементи от други хронотопи. За пример ще посочим последната книга от романовата трилогия на Бодор – „Птиците на Верховина“. Бахтин изтъква, че авантюрното време принципно е лишено от природна или битова цикличност, която би утвърдила ред в протичането му, както и че това време не може да бъде исторически локализирано (Бахтин 1983: 278). В гореспомената книга обаче се натъкваме на две изключения. Битовата цикличност е налице – в т.нар. следобеден „час на смъртта“, когато над Яблонска Поляна се спуска изтощителна тишина, в която всички спят (Bodor 2011: 57). В края на книгата се срещаме и с историческата локализация, която се изразява в откритието на дузина малки дървени кръстове в корените на дърветата, върху които се чете надпис „STLN 2011“. В „Районът Синистра“ подобен вид повтаряемост е видима в някои от ежедневните ритуали на героите (огледите на полковник Пуиу Боркан, или разходките на Андрей със ски към подпочвения поток, в който се е спотаил Арон Варгоцки), или вечерните каменни бомбандировки на семинаристите по болните от лагера Изолда в „Посещението на архиепископа“. Бахтин разграничава няколко места, в които особено открито „се пресичат редовете на времето и пространството, където се съгъстват следите на хода на времето в пространството“ (Бахтин 1983: 443). Едно от тях е провинциалният град, в две негови разновидности – като пространство на застоелия бит или като идилично такова. Сюжетното действие в романите на Бодор протича в рамките на провинциални градчета, крайно периферни територии, в които сякаш времето е спряло, „гъсто, лепкаво време, което пълзи в пространството“ (Бахтин 1983: 444). Тези градчета стоят далеч от съотнасянето им с някакви пасторални представи, те са диаметрални на идилията – антиидилия. Хората живеят сред природата, но не в хармонично взаимопроникване и разбирателство с нея, а в състояние на вечен антагонизъм и опит за овладяване (и от двете страни: човек – природа и природа – човек). И събитийното „авантюрно време“, и „цикличното време“ на провинциалния град съжителстват на страниците на книгите на Бодор едновременно, и ако първото се обуславя от случайността, то второто – от пространството.

В духа на досегашните ни разсъждения начеваме търсенето на пространствения еквивалент на тази времева пропаст. Пространство, което в някаква степен е абстрактно, но в същото време отразява реалността, макар и по различен, друг начин. Както авантюрното и цикличното време, които не се включват

случва с човека. Човекът е лишен от всякаква инициатива. Той е само физически субект на действието“ (Бахтин 1983: 293).

в хода на историческо-биографичното време, а са модел на идеята за време във времето, така и пространството, което би се вписало в този хронотопичен модел, е топос в топоса. Място, което лежи извън всички места, но със самото им отразяване, дори и в преобърнатата перспектива, става част от тях. За този род места М. Фуко използва термина хетеротопия.³ Той класифицира хетеротопиите в две категории, тази на кризисната хетеротопия, за индивиди, които са „спрямо обществото и обкръжението си, в състояние на криза: юноши, жени в месечен цикъл, бременни, старци и т.н.“ (Фуко 2003: 12). Фуко е на мнение, че хетеротопиите от споменатата категория са на път да изчезнат и постепенно са заменени от така наречените хетеротопии на отклонението, където биват поместени „индивидите, чието поведение се отклонява от нормата“ (Фуко 2003: 12). Сред тях той посочва затворите, приютите, психиатричните клиники и старческите домове, които са едновременно хетеротопия на кризата и отклонението.

Разсъжденията на Фуко се оказват успешно приложими върху анализа на художественото пространство при Бодор. И в трите книги действието протича на място, разположено в непосредствена близост до граница, оградено или не, но винаги със селективен пропускателен режим, място-затвор. В това изолирано пространство обаче има и самостоятелно функциониращи учреждения от гореизброените. Например в „Птиците на Верховина“ това са поправителния институт за юноши Монор Гледин, по аналогия с двойствената хетеротопичност на старческите домове; дългогодишния домашен затвор на брачната двойка Августин, чиито прозорци са заковани с дъски, опасани с вериги и картинари; базата Николина, с ограда от бодлива тел, в която се изселени пропаднали жени с противоречив морал. В „Посещението на архиепископа“ – кварталата Изолда с прилежащия му лагер, в който са изолирани белодробно болните, които не винаги са болни, а по-скоро неудобни на предполагаемата власт; семинарията, която изброяваме тук най-вече заради крайното отклонение в поведението на възпитаниците ѝ; донякъде и самоотлъчилите се миньори, самоназоваващи се „гепиди“⁴, живеещи в каменни къщи и наричани от местните „отшелници“, чието различие се затвърждава първо заради нежеланието им да комуникират с чужди на общността им елементи, а впоследствие и заради

³ „Това са нещо като контра-места, някаква ефикасна, осъществена утопия, в която действителни места, които можем да намерим вътре в културата, са едновременно репрезентирани, оспорени и пробърнати. Места от този род лежат извън всички места, дори когато можем да определим тяхното местоположение в действителността. И понеже тези места са абсолютно различни спрямо онези, които отразяват или огласяват, аз ще ги нарека, противопоставяйки ги на утопиите, хетеротопии.“, вж. Фуко 2003.

⁴ Гепидите са група източногермански племена, населявали териториите на днешни Румъния, Унгария и Сърбия, най-общо казано земите между Тиса, Сава и Карпатите.

самоволното оттегляне на общността на Богдански Долина от тяхното обкръжение. И накрая в „Районът Синистра“ – закованата с греди и дъски къща на пенсионираните горски; резервата за мечки, в който освен мечките, са депортирани и други съмнителни индивиди, Корнелия Иларион например, която се озовава там след престоя си в павилионите за душевноболни в Колония Синистра. Фикционалното пространство в книгите на Бодор е хетеротопия, защото макар и плод на авторската фантазия, то би могло да се локализира в действителността, която отразява по един дистопичен начин, но умишлено не го категоризираме като антиутопия, тъй като неговата обусловеност от реалността и същевременно ѝ оспорване, не позволява да се изчерпи единствено с това понятие.

Около своята теория за хетеротопиите Фуко формулира и хетерохроничен принцип, който се изразява в това, че хетеротопиите, бидейки свързани с времеви отрязъци, започват да функционират с пълната си мощ тогава, когато хората радикално скъсват с традиционното си време (Фуко 2003: 13), което вече доказахме в предходните разсъждения посредством тезите на Бахтин.

Особено уместен за текущите размисли е петият хетеротопичен принцип на Фуко, според който хетеротопиите винаги предполагат наличието на система за отваряне и затваряне, достъпът до тях е или принудителен, или труден, като за осъществяването му е необходимо индивидът да се подложи на очистителни процедури (Фуко 2003: 13). Вече уточнихме, че пространството в трите романа на А. Бодор е със силно изразен пропускателен режим. Това са затворени зони – хетеротопии, в които функционират учреждения – хетеротопии, в които индивидите са принудително изолирани. В самите зони достъпът също е ограничен и съпроводен от споменатите от Фуко практики на очистване. В „Районът Синистра“ всеки новопристигнал е принуден да смени името, професията си и да не разкрива детайли от миналото си, и в „Птиците на Верховина“ Даниел Ванделук е посъветван да не заговаря никого и самият той да се преструва на никой (Bodor 2011: 6). Фуко посочва и още една разновидност на този тип хетеротопия, където в пространството, макар и ужим достъпно и отворено, съществува вътрешно установен ред на изключване, а влизането вътре е просто илюзорно (Фуко 2003: 13). Такъв е случаят с Бебе Тесковина и Червения петел в „Районът Синистра“, заради непривичния за местните цвят на косата им и куриозното поведение; както и православния поп Коцофан и Стелиан – един от младежите от поправителния институт, в „Птиците на Верховина“, като последните дори намират смъртта си в следствие на своята чуждост и отхвърлянето, с което се сблъскват.

Казаното дотук изчерпва първата половина от заглавната формулировка на настоящето изследване. Във втората половина ще направим опит да обосновем начина, по който хронотопът, в цялостната му равнопоставена реализация на времепространството, динамизира върху езика на Бодоровите протагонисти.

В заключителните бележки към „Формите на времето и хронотопа в романа“ Бахтин мимоходом споменава анализа на Ернст Касирер във „Филоофия

на символичните форми“ върху отражението на времето в езика, като поредното доказателство за определящото значение на категорията хронотоп в романа. Това, което Касирер прави, е опит да докаже как всички конструкции на езика, дори и най-абстрактните, са взаимосвързани с Кантовите форми на нагледа – време, пространство и число, в които принципно се коренят (Касирер 1998: 166 – 167). Касирер разглежда как осмислянето на пространствеността въздейства върху изграждането на части на речта у различни народи. Разсъжденията на Касирер за проникването на нагледа на времето в езика обаче са тези, които ще привлечем към тук изложената теза. Той твърди, че взаимообусловеността на времето и пространството, съществуващата материална връзка между тях, е причина времевата форма като такава да е неспособна да се изяви в чист вид в езика⁵. За пример той дава сливането на „тук“ и „сега“ и „там“ и „преди“ или „по-късно“. Разликата между тяхното осмисляне обаче е, че за разлика от обратимите „тук“ и „там“, в качеството им на пространствени моменти, които с лекота могат да станат и взаимнозаменяеми посредством движението, то протичането на времето е необратим процес (Касирер 1998: 190 – 191). В духа на тези си размисли Касирер разглежда едно съзнание, където всичко бива осмисляно спрямо пространствените аналогии и при което времевите такива не разполагат с потенции за разгръщане, съответно с нужния езиков арсенал за конкретизиране на времето, а опират единствено до употребата на споменатите вече наречия („сега“, „преди“, „по-късно“). „Напълно развитото съзнание [...], се отличава с това, че не е застинало в тази проста противоположност на „сега“ и „не-сега“, а я довежда до богатствата на пълното логическо разгръщане. За него се открива една пълнота от времеви степени, които въпреки това са обгърнати от единен порядък, в който всеки момент притежава съвсем определено положение“ (Касирер 1998: 192). Този порядък в огромна степен е дело на разсъдъка, на способността за извеждане на причинно-следствените връзки. Примерът, с който Касирер успява да онагледява теорията си, са примитивните племена и народи, които поради своята изолираност и изостаналост в културно отношение не разполагат с окултурен запас от форми за изразяване на времевите отношения. При тези езици се осъществява деление на „сега“ и „не-сега“, което обаче възпрепятства схващането на цялостното действие. Често продължителността на „сега“ се простира до границата на непосредствения спомен, а всичко отвъд е „тъмен кръг“ (Касирер 1998: 191). Това довежда до разлагане на действието от съзнанието на отделни стадии, на n на брой форми на настояще („светъл кръг“), от които в крайна сметка не може „да израсне представа за истинския времеви континуум“ (Касирер 1998: 197)⁶.

⁵ „Структуриращите времето отношения също се превръщат непроизволно в пространствено структуриращи“, вж. библиографията. Касирер 1998: 190.

⁶ „Цялостното действие следователно не може да бъде възприето, схванато мисловно или езиково другояче освен чрез разлагането му от съзнанието на отделни стадии, всеки от които има смисъла на буквално настояще и последователно се привлича в

В трилогията на А. Бодор за изразяване на времевите мигове се оперира и с друг набор от наречия, освен „сега“ и „преди“ или по-късно“, които обаче не се отделят от сферата на своята абстрактност, по същество те не прецизират. Липсата на пълнота от времеви степени може да се обоснове с липсата на съзнание, следствие от хетеротопичната изолираност на протагонистите и невъзможността за идентификация (нови имена, нова професия, на индивида се налага вето във връзка с разкриването на информация за миналия му живот и т.н.). Друга спънка в процеса на оразличаване на времеви отрязъци от миналото, настоящето и бъдещето са дефицитите на памет у Бодоровите герои. Доминантният хронотоп разполага случващото се в пределите на настоящето, към условната категория на „сега“, трансформирайки сюжетното време в своеобразна хетерохрония, без изгледи за отваряне към миналото или бъдещето. Така *езиковият израз* на времето в книгите на Бодор, разполага същото това време в пропастта, позната ни от теоретизирането на Бахтин относно авантюрното време.⁷ Отново прибъгваме до употребата на тази дума, тъй като тя най-изчерпателно описва това състояние на случване/съществуване, без инкорпорирането му в някакъв логически порядък и цялост – хронологична рамка. На тази динамика на настоящето и липсата на ясно детерминиран акт на спомняне (памет) се дължи и фрагментарността при Бодор в композиционно отношение.

Ако разглеждаме паметта като социален запас от знание, който позволява локализирането на индивидите в дадено общество (Бъргър, Лукман 1996: 56), то отсъствието ѝ възпрепятства генерирането на социална структура. В книгата си „Културната памет“ Ян Асман също говори за „паметта, която създава общност“, като културата на спомена, освен че се гради върху формите на съотнесеност с миналото, би могла и да изгражда: „социални смислови и времеви хоризонти“, ако се позовем на думите на немския историк. Тази съотнесеност с миналото фундамента идентичността на спомнящата си общност и така „групата се уверява в своята идентичност“ (Асман 2001: 28 – 29, 50). В трилогията на Бодор не откриваме такъв тип съотнесеност, протагонистите поначало са лишени в някаква степен от идентичност, заради устава, който хетеротопичното пространство, в което се заселват или биват заселени, повелява; те приемат апатично наложената им ситуация и не правят опит да се самоидентифицират⁸, което пък се явява пречка пред генерирането на колективна иден-

светлината на „сега“. Така тук възниква огромно богатство от определения, елементите от мозайката се полагат един след друг, в резултат на което обаче се получава не единство, а пъстрота на картината. Защото всяка единичност се взема само по себе си и се определя в нейното точково битие: от подобен агрегат обаче, съставен от обикновени и прости точки от настоящето, не може да израсне представата за истинския времеви континуум“ (Касирер 1998: 197).

⁷ В случая имаме предвид пропастта на непрекъснатото настояще, идентична на онзи низ от авантюри несъотнесими към общото, хронологично историческото време.

⁸ Ще направим опит за обобщение на една от главните тези в разсъжденията на Ян Асман, и по-конкретно, че човек, принадлежейки към конкретна група, се идентифицира

тичност и резонира върху немислимите една без друга индивидуална и колективна памет – взаимозависими и взаимопределящи се (Халбвак 1996: 63)⁹. Ако знанието за всекидневния живот се структурира в условията на релевантност (Бъргър, Лукман 1996: 60), индиферентността на Бодоровите протагонисти, които демонстрират слаб или нулев интерес към случващото се, било заради наложени ограничения или крайна форма на апатия, строи крепост на незнанието. Героите му непрекъснато го засвидетелстват и затвърждават чрез демонстрацията му като поведенчески код. Това намира израз и в самоизолацията на персонажите, която се потвърждава и от липсата на комуникация помежду им – градивен елемент в социоформиращите процеси. В „Социалното конструиране на реалността“ Питър Бъргър и Томас Лукман разглеждат базисните структури на релевантност, отнасящи се до всекидневния живот, като получени наготово, чрез самото участие на индивида в някакъв социален запас от знание. Останалите, небазисните, се пресичат „в много пунктове със структурите на релевантност на другите“ (Бъргър, Лукман 1996: 60). Протагонистите в книгите на Бодор обаче не участват в такъв социален запас от знание, следователно не разполагат с отправни точки за съотнасяне на своята релевантност, и съответно с допирателни точки към евентуалната релевантност на другите. Резултатът от това се илюстрира чрез невъзможността за провеждане на изчерпателен и разбираем диалог помежду им. Защото социален запас от знание се формира чрез обективизацията и акумулацията на биографичния или исторически опит в семантични полета, които са лингвистично определени, създадени от езика. Това затвърждава взаимовръзката между език и реалност: „Езикът произтича от всекидневния живот и изгражда фундаментално отношение с него“ (53). Тази реалност обаче човек би трябвало да съпреживява и споделя с останалите, за да може да се реализира и в противоположния вектор, а именно – чрез езика да се артикулира свят (Бъргър, Лукман 1996: 53 – 56).

В трилогията на А. Бодор успяваме да регистрираме това всепроникващо взаимодействие между изброените обстоятелства, от една страна в оста време–пространство–памет–знание–език, от друга – в обърната перспектива, тази, в която езикът е в ролята на сътворител.

БИБЛИОГРАФИЯ

Асман 2001: Асман, Я. *Културната памет: Писменост, памет и полит. идентичност в ранните високоразвити култури*. София: Планета 3. // **Asman 2001:** Asman,

с представата, която колективът е изградил за себе си (колективна идентичност), но групата не би могла да продуцира подобен вид представи без предварителната идентификация на съставляващите я членове., вж. библи. Асман 2001.

⁹ „Независимо, че колективната памет черпи силата и трайността си от това, че има за носител съвкупност от хора, то именно индивидите са тези, които си спомнят за качеството си на членове на дадена група.“, вж. библи. Халбвак 1996: 63.

Ya. *Kulturnata pamet: Pismenost, pamet i polit. identichnost v rannite visokorazviti kulturi*. Sofia: Planeta 3.

Бахтин 1983: Бахтин, М. Формите на времето и хронотопа в романа. – В: *Въпроси на литературата и естетиката*. София: Наука и изкуство, 271 – 456. // **Bahtin 1983:** Bahtin, M. Formite na vremeto i hronotopa v romana. – In: *Vaprosi na literaturata i estetikata*. Sofia: Nauka i izkustvo, 271 – 456.

Бодор 2000: Бодор, А.; прев. Светла Кьосева. *Районът Синистра*. София: Издателско Ателие Аб. // **Bodor 2000:** Bodor, A.; prev. Svetla Kyoseva. *Rayonat Sinistra*. Sofia: Izdatelsko Atelie Ab.

Бъргър, Лукман 1996: Бъргър, П, Т. Лукман. *Социалното конструиране на реалността*. София: Критика и хуманизъм. // **Bargar, Lukman 1996:** Bargar, P, T. Lukman. *Sotsialното konstruirane na realnostta*. Sofia: Kritika i humanizam.

Касирер 1998: Касирер, Е. *Философия на символчните форми. Том 1*. София: Евразия. // **Kasirer 1998:** Kasirer, E. *Filosofia na simvolichnite formi*. Том 1. Sofia: Evrazia.

Фуко 2003: Фуко, М. За другите пространства. – В: *Литературен вестник*, 13, 12 – 13. // **Fuko 2003:** Fuko, M. Za drugite prostranstva. – In: *Literaturen vestnik*, 13, 12 – 13.

Халбвакс 1996: Халбвакс, М. *Колективната памет*. София: Критика и хуманизъм. // **Halbvaks 1996:** Halbvaks, M. *Kolektivnata pamet*. Sofia: Kritika i humanizam.

Bodor 2011: Bodor, Á. *Verhovina madarai*. Budapest: Magvető.